Araştırma Makalesi:

İSTİBDAT REJİMİ VE OSMANLI İKTİDAR BLOĞUNDA RESTORASYON, 1882-1908

Çağdaş SÜMER[1]

Özet

II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı-Türk modernleşmesinin en tartışmalı dönemlerinden biri olagelmiştir. Bu çalışma İstibdat rejimi olarak adlandırdığı söz konusu dönemin Osmanlı-Türk modernleşmesi içindeki özgün yerine ilişkin sınıf temelli bir açıklama getirmeye çalışmaktadır. İstibdat rejimi, 1871-1881 krizi sırasında Osmanlı toplumunda kendisini gösteren devrimci dinamiklerin baskılanmasını öngören bir karşı devrim programına dayanmıştır. Bu program çerçevesinde bir yandan, devrimci dinamikler ideolojik ve cebri araçlar kullanılarak baskılanırken diğer yandan Osmanlı iktidar bloğu karşı devrimin ihtiyaçları uyarınca yeniden şekillendirilmiştir. Başta Arap, Kürt ve Arnavutlar olmak üzere gayr-i Türk Müslüman anasırın devletle olan bağlarının sıkılaştırılması için İslam dini ve Halifelik kurumu etkin bir şekilde kullanılırken, bu toplulukların içindeki aşiret reisleri, büyük eşraf aileleri ve tarikat şeyhleri gibi geleneksel ileri gelenlere iktidar bloğu içinde önemli bir yer açılmıştır. İstibdat rejiminin iktidar bloğunu yeniden şekillendirmeye yönelik bu stratejileri, Osmanlı toplumu içinde yeni çatışma dinamiklerinin doğmasına yol açmış ve Osmanlı-Türk modernleşmesinin daha sonraki evreleri üzerinde belirleyici bir etkide bulunmuştur.

[1]Dr. Öğr. Üyesi, Kapadokya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, cagdas.sumer@kapadokya.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-5313-9960

Makale gönderim tarihi: 4 Nisan 2022
Makale kabul tarihi: 19 Nisan 2022

Anahtar Sözcükler: II. Abdülhamid, İstibdat rejimi, karşı devrim, Osmanlı iktidar bloğu, rejim stratejileri

THE REGIME OF AUTOCRACY AND RESTORATION OF THE OTTOMAN POWER BLOC, 1882-1908

Abstract

The reign of Abdülhamid II has been one of the most controversial periods of Ottoman-Turkish modernization. This study tries to provide a class-based explanation of the original place of the period, which it labels as 'the regime of autocracy', within Ottoman-Turkish modernization. The regime of autocracy relied on a counter-revolution program that envisioned suppressing the revolutionary dynamics that manifested themselves in Ottoman society during the crisis of 1871-1881. Within the framework of this program, on the one hand, the revolutionary dynamics were suppressed by resorting to ideological and coercive means, on the other hand, the Ottoman power bloc was reshaped in line with the needs of the counter-revolution. While the regime effectively used Islam and the Caliphate to tighten the ties of non-Turkish Muslims, especially Arabs, Kurds, and Albanians, with the state, it gave the traditional notables such as tribal chiefs, influential gentry families, and sect sheiks, an important place within the Ottoman power bloc. These strategies to reshape the power bloc led to the emergence of new dynamics of contention within the Ottoman society and had a decisive effect on the later phases of Ottoman-Turkish modernization.

Keywords: Abdühamid II, the regime of autocracy, counterrevolution, Ottoman power bloc, regime strategies

Giriş

Gökhan Çetinsaya (2016: 373), II. Abdülhamid'in iç politikası açısından bir dönemlendirme önerdiği çalışmasında, 1881 yılı itibariyle Abdülhamid rejimine geçiş sürecinin tamamlandığı, iç ve dış politikada temel ilkelerin uygulamaya konulduğu, rejimin kadrolarının belirlendiği bir istikrar döneminin başladığını belirtir. Bu dönem, ''iç isyan,'' ''dış müdahale'' ve ''rejime muhalefet ve darbe teşebbüslerinin'' -ayrıca büyük bir mezhepçi şiddet dalgasının- çakıştığı 1890'lı yılların ortalarına denk düşen yeni bir çok boyutlu krize dek sürmüş ve 1896-1897 krizinin görece kısa bir süre içinde atlatılmasının ardında rejim, XX. yüzyılın ilk yıllarına kadar devam eden bir konsolidasyon dönemi yaşamış, Georgeon'un deyişle ''saltanatın doruk noktası''na ulaşılmıştır (Çetinsaya, 2016: 391; Georgeon, 2006: 384). 1902 yılından itibarense, İstibdat rejimi hem İmparatorluk içindeki çatışma dinamiklerinin ve rejim karşıtı muhalefetin canlanmasına hem de XIX. yüzyılın son yirmi yılı boyunca rejimin meşruiyet iddiasını güçlendiren jeopolitik dengelerin değişmesine koşut olarak sarsılmaya başlamış ve nihayet, 1908 yılında gerçekleşen Meşrutiyet Devrimi'yle birlikte yerini yeni ve uzun süreli bir kriz ve iç savaş dönemine bırakmıştır.

Bütün bu dönem boyunca Osmanlı tahtının tartışmasız sahibi olan II. Abdülhamid'in kişiliğinde cisimleşen İstibdat rejiminin niteliği ve geç dönem Osmanlı tarihi ya da modernleşmesindeki yeri, hem akademik hem de popüler tarihçilik açısından canlı bir tartışma başlığı teşkil etmiştir. II. Abdülhamid'in İslamcı, muhafazakâr ve otokratik niteliği ile bu dönemde belirli alanlarda hız kazanan modernleşme çabaları arasındaki çelişkinin aşılmasına odaklanan bu tartışma, İstibdat rejiminin Osmanlı-Türk modernleşmesindeki özgün karakterinin silikleşmesi ve kendisinden önce ve sonra gelen Tanzimat ve Meşrutiyet rejimleriyle arasındaki sürekliliğin öne çıkarılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu da Osmanlı-Türk modernleşmesi açısından temel bir önem taşıyan devlet oluşumu ve siyasal çatışma dinamikleri arasındaki eş kurucu ilişkinin ortaya konmasını güçleştirmiştir.

Bu çalışma, tarihyazımında hâkim hale gelen bu yaklaşımın eleştirisinden yola çıkarak, İstibdat rejiminin Osmanlı İmparatorluğu'nun 1871-1881 yılları arasında karşı karşıya kaldığı çok boyutlu krize bir yanıt olarak şekillenen özgün bir karşı devrim programına sahip olduğunu ileri sürmektedir. Bir yandan düzen değişikliği taleplerinin fiziki ve ideolojik zor yoluyla etkisizleştirilmesini, diğer yandansa toplum içindeki kategorik

eşitsizliklerin derinleştirilerek, tâbi sınıflar arasında var olan bölünmelerden yararlanılmasını öngören bu programın temel önceliği, kriz döneminde Osmanlı iktidar bloğu içinde yaşanan ve kendisini hem merkezde hem de taşrada şiddetli çatışmalar şeklinde gösteren dağılma halinin giderilmesi ve iktidar bloğunun restorasyonu olmuştur. Bu çerçevede, Osmanlı hâkim sınıfının hem merkezdeki hem de taşralı unsurlarının, Tanzimat rejiminde yaratılmış olan liyakat ve kadro güvencesinin atamalarda daha fazla önemsendiği ve himaye-sadakat ilişkilerinin bürokratik kliklerin kendi içinde şekillendiği bürokratik mekanizmalar ve temsilî kurumlar yerine, Halife-Sultana kişisel sadakatin belirleyici olduğu yeni kişisel himaye bağları üzerinden katıldıkları, merkezinde Sultan Abdülhamid'in otokratik idaresinin durduğu yeni bir iktidar bloğu hiyerarşisi yaratılmıştır.

Bu ana tezden yola çıkan çalışmada, ilk olarak İstibdat rejiminin Osmanlı-Türk modernleşmesindeki özgün karakteri süreklilik-kopuş diyalektiği çerçevesinde belirginleştirilmeye, ardından iktidar bloğunda yeni bir hiyerarşi yaratılması için merkezde ve taşrada izlenen temel stratejiler ortaya konmaya çalışılacaktır. Böylece İstibdat rejiminin birlik siyaseti ve hilafet siyaseti olarak adlandırabileceğimiz Osmanlı iktidar bloğunu restore etmeye ve Osmanlı siyasal toplumunu yeniden tanımlamaya yönelik iki temel stratejik yöneliminden ilkine dair açıklayıcı bir çerçeve çizilmesi amaçlanmaktadır.

1. Rejimin Stratejik Yönelimi: Süreklilik ve Kopuş

İstibdat rejimine ilişkin yukarıda sözü edilen tartışmanın çerçevesi Osmanlı tarihyazımındaki paradigmatik dönüşümler kadar, bizatihi Cumhuriyet tarihinin geçirdiği siyasi ve ideolojik dönüşümlerle de çizilmiştir (Özbek, 2004: 72). Önce Meşrutiyet, ardından da Cumhuriyet aydınları tarafından ülkenin çağdaşlaşma ve Batılılaşma yönündeki ilerleyişinde bir kesinti olarak değerlendirilen Abdülhamid dönemi, muhalefete yönelik baskılar, jurnalcilik ve sansürle özdeşleştirilen bir eski rejim olarak görülmüş ve bu nedenle modernleşme anlatısının dışında bırakılmıştır (Deringil, 2014: 186; Özbek, 2013: 28-29). Bu ''aydınlanmacı'' reddiyenin ardından, 1970'ler ve 1980'lerde özellikle iktisat tarihine yönelik araştırmalarla başlayan Abdülhamid döneminin modernleşme anlatısına dahil edilmesi süreci, ''modernleşme ideolojisinin küreselci, çok kültürcü ve sivil toplumcu bir mahiyet

kazandığı'' 1990'larda ve 2000'lerde kaleme alınan akademik çalışmalarla devam etmiştir (Özbek, 2013: 73). 2000'lerin ortalarından itibarense, Abdülhamid döneminin tarihyazımındaki ''restorasyonu,'' Osmanlı modernleşmesinin kurucu evrelerinden biri mertebesine yükseltilmesiyle tamamlanmış ve modernleşmenin diğer evrelerinden ayırt edilebilir bir ''Hamidiye modernizmi''nin varlığı yerleşik bir kabul haline gelmiştir.

Böylece, Özbek'in ifadesiyle Osmanlı tarihyazımında ''Abdülhamid'in otokratik ve İslami yönü ağır basan bir siyasal rejim altında Tanzimat çizgisinde modernleşmeci bir padişah olduğunun teslim edilmesi şeklinde bir sentez'' ve bu sentezin ''farklı ideolojik-siyasî perspektiflere denk düşen yeni varyasyonları'' ortaya çıkmıştır (Özbek, 2013: 75). Kökenleri Stanford Shaw'un (1994) II. Abdülhamid'i son Tanzimat Sultanı olarak tanımladığı makalesine kadar sürülebilecek bu sentez çabası çerçevesinde, zaman zaman inanmış (Weber, 2009: 39) hatta kendisini aydınlanmacı olarak göstermeye çalışan bir reformcu (Hanioğlu, 2008: 123; Gawrych, 2016:107) biçiminde tasvir edilen II. Abdülhamid'in, kamusal alanın genişlemesi (Frierson, 1995), eğitimin yaygınlaşması (Fortna, 2000; Evered, 2012), modern devletin görünürlüğünü ve meşruiyetini arttırmaya yönelik araçların üretilmesi (Deringil, 2014); (Deringil, 1991), modern bir bürokrasinin yaratılması, devletin altyapısal iktidarının güçlendirilmesi (Yılmaz, 2014; Gölbaşı, 2015a) ve çevre toplulukların yeni kolonyal pratiklerle merkezin tanımladığı şekliyle medenileştirilmesi (vazife-i temdin, *mission civilisatrice*) (Deringil, 2003; Kuehn, 2011) gibi alanlarda modernleşme projesinin sürdürücüsü olduğu savunulur.[2] Abdülhamid rejiminin belirgin İslamî karakteriyse, İmparatorluğun Berlin Kongresi sonrasında değişen teritoryal ve demografik yapısıyla açıklanır. Buna göre, II. Abdülhamid'in izlediği İslamcı siyaset, Berlin Kongresi'ndeki toprak kayıplarının ve Balkanlar ile Kafkaslardan gelen kitlesel Müslüman göçlerinin ardından İmparatorluktaki Müslüman ve gayr-i Müslim nüfus oranlarında gözlemlenen çarpıcı değişimin doğal ve

[2] Yakın tarihli bir çalışmada, II. Abdülhamid'in 1896 yılında ortaya çıkartılan bir Jön Türk tertibinin ardından muhalifleri idam etmeyip sürgüne göndermekle yetinmesinden hareketle, ''Osmanlı uyruklarının can ve mal güvenliğini padişahların keyfi kararlarına karşı açıkça güvenceye al[an]'' Tanzimat Fermanı'na atıfta bulunularak, ''Abdülhamid döneminin Tanzimat'ı inkâr etmekten ziyade uç noktaya vardıran bir atılımı temsil ettiği'' iddia edilir (Sean McMeekin, 2019: 53).

kaçınılmaz bir sonucudur. Tanzimat'a damgasını vuran Osmanlıcılık siyasetinin İmparatorluğun gayr-i Müslim nüfusu arasındaki toplumsal huzursuzlukları kontrol altında tutmakta başarısız olması sonucunda, gayr-i Müslimlerin çoğunlukta oldukları bölgelerin İmparatorluktan kopması ve nüfus geneline oranlarının yüzde 40'tan yüzde 20-25 civarına gerilemesiyle birlikte devlet, meşruiyet zeminini artık nüfusun ezici çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar nezdinde tesis etme zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştır (Akarlı, 1976: 61; Karpat, 2006: 55-56; Çetinsaya, 2005: 136-37). Benzer şekilde, kaybedilen toprakların İmparatorluğun en zengin bölgeleri olması da, devletin kaynak arayışı çerçevesinde dikkatini o güne dek etkin denetiminin dışında kalmış ve ağırlıklı olarak Müslümanların yaşadığı topraklara çevirmesi sonucunu doğurmuştur (Akarlı, 1986: 75). Dahası, İslamî karakteri belirgin bu modernleşme tecrübesi, devletin meşrulaştırılmasında ve resmî milliyetçiliğin inşasında belirli bir dine özel önem atfeden ve yaratıcı bir şekilde gelenek icadına başvuran Avrupa'daki diğer monarşilerin tecrübeleriyle birlikte düşünüldüğünde zamanın ruhuna da uygundur (Deringil, 2014: 188; Fortna, 2005).

Ana hatları bu şekilde özetlenebilecek söz konusu sentez çabası çerçevesinde kaleme alınan çalışmaların, II. Abdülhamid dönemine dair sahip olduğumuz bilgi birikimine önemli katkılar yaptığı, bu birikimle kamusal alan tartışmaları, post-kolonyal literatür ve yeni-devletçi tarihsel sosyoloji gibi farklı kuramsal zeminler arasında ilişki kurarak Osmanlı tarihyazımının genel olarak sosyal bilimlerle bağını güçlendirdiği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dönemin diğer devlet oluşum süreçleriyle karşılaştırılabilir bir siyasal entite olduğunu göstererek özgücülüğün aşılmasına katkıda bulunduğu göz ardı edilemez. Bununla birlikte, yine Özbek'in yerinde tespitiyle, II. Abdülhamid için ön plana çıkan '''ne Ulu Hakan, ne de Kızıl Sultan idi' veya 'müstebid idi ama aynı zamanda ıslahatçıydı' şeklinde, objektiflik ve bilimsellik iddiasıyla örülmüş orta yolcu ... tavır''ın siyasi ve ideolojik bir pozisyona denk düştüğü de gözden kaçırılmamalıdır (Özbek, 2004: 86). [3] Özbek, ''revizyonist'' literatürü, ''Abdülhamid dönemini Osmanlı-Türkiye modernleşmesi sürekliliği kurgusu içine dahil etme'' çabasının ''iktidar konumunda bulunan kesimlerin egemenliklerini geçmiş-

[3] *Toplumsal Tarih* dergisinin Ocak 2019 sayısında Edhem Eldem ile Selim Deringil'in II. Abdülhamid dönemine ilişkin tarafsızlık ve duygusallık üzerine yürüttükleri tartışma için bkz. Eldem, 2019 ve Deringil, 2019

bugün-gelecek dizilimi içinde meşrulaştırma işlevine sahip olduğu gerçeğini'' görememekle eleştirirken bu pozisyona işaret etmektedir. Gerçekten de Abdülhamid döneminin restorasyonu, kökenleri çok daha gerilere gitmekle birlikte, özellikle 2000'lerle birlikte yeni resmî tarih statüsüne yükselmiş bulunan ve liberalizm ile İslamcılığın Cumhuriyet'e yönelik eleştirilerinin tarihsel temelini oluşturan ''liberal-muhafazakâr sentez''e önemli bir katkıda bulunmuştur.

Bu katkının gelenek icadı ve tarihsel meşruiyet türetme çabaları açısından Türkiye İslamcılığının ideolojik repertuvarına sunduğu malzemenin ötesinde, doğrudan tarihyazımıyla ilgili bir boyutu da bulunmaktadır. Revizyonist literatür, Osmanlı tarihyazımının ağırlık noktalarını oluşturan devlet-toplum karşıtlığına ve sürekliliklere odaklanma eğiliminin bir ürünü olduğu kadar, ulaştığı sonuçlar itibariyle de bu eğilimi güçlendirmektedir. Devlet iktidarını kişiselleştirerek elinde toplamakla birlikte, hemen tüm önemli alanlarda Tanzimat ile başlayan modernleşme projesinin sürdürücüsü olan ve 93 Harbi sonrasında değişen koşulların dayatmasıyla toplumu bir arada tutacak ve ''meşruiyet açığını kapatacak'' ideolojik ve ahlaki bağ olarak İslam'a ve hilafete ağırlık veren II. Abdülhamid tasavvuru, bir yandan toplumsal ve siyasal dönüşümü devletin -hatta devletin kendisinde cisimleştiği Sultanın- failliği üzerinden açıklarken (Özbek, 2019), diğer yandan İstibdat rejiminin kendisinden önce ve sonra gelen siyasal rejimlerle arasındaki farkı önemsizleştirir ve toplumu entegre etme stratejisinde yaşanan ideolojik bir eksen kaymasına indirger. Böylece, İstibdat rejiminin XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi açısından taşıdığı özgül sınıfsal karakterin üzeri örtülür ve bu karakterin siyasal çatışma dinamikleri üzerindeki etkisini ortaya koymak güçleşir. Sonuç olarak, örneğin 1860 yılında Cebel-i Lübnan ve Şam'da yaşanan mezhepçi şiddet ile 1894-96 yılları arasında İstanbul ve Doğu Anadolu'da Ermeni nüfusa yönelik pogrom ve katliamlara neden olan dinamikler, bunların farklı toplumsal sınıflar ve devlet açısından taşıdığı stratejik anlam ve hem siyasal rejimler hem de siyasal çatışma dinamikleri üzerindeki güzergâh şekillendirici etkileri arasındaki derin farklar, ''Bâbıâli'nin altın yaldızlı odalarından Ankara'daki derme çatma meclis binasına doğrudan çizilecek hattın''(Deringil, 2014: 198) arasında kaybolur.

Oysa, Corrigan ve Sayer'in (1985: 6) devlet oluşumuyla kültürel devrim arasındaki bağa ilişkin olarak hatırlattığı üzere, devlet tarafından yaratılan ahlaki disiplin tarafsız bir şekilde

toplumun birleştirilmesiyle değil, iktidar ilişkilerinin tesisiyle ilgilidir ve devletin toplum karşısında meşruiyet sağlama kaygısının ötesinde, söz konusu iktidar ilişkilerinin, yani iktidar bloğu ile siyasal toplum tasavvurunun belirli sınıf stratejileri doğrultusunda şekillendirilmesini, korunmasını ve/veya dönüştürülmesini amaçlar. Osmanlı devlet oluşumunun özgül bir evresi olarak İstibdat rejimi de iktidar bloğunun kapsam ve hiyerarşisini yeniden yapılandırır ve siyasal toplumun sınırlarını yeniden tanımlarken, toplumdaki devrimci dinamikleri ideolojik, siyasi ve gerektiğinde fizikî olarak etkisizleştirmeyi, mülk sahibi sınıfların bu dinamikler karşısındaki birliğini yeni bir hiyerarşiyle konsolide etmeyi, bunun için de mevcut ‘‘kategorik eşitsizlikleri’’ kamusal siyaset alanında derinleştirmeyi öngören karşı devrimci bir programa dayanmıştır. Tanzimat dönemindeki Osmanlıcılık siyasetinin ‘‘başarısızlığının’’ ya da 93 Harbi sonrası İmparatorluğun teritoryal ve demografik yapısındaki değişimlerin doğal ve zorunlu bir sonucu olmaktan ziyade, önce Tanzimat karşıtı muhalefet, sonra da Tanzimat rejiminin krizi sırasında fikrî ve fiilî temelleri atılmış olan bu program, Tanzimat reformlarının derinleştirilmesini öngören alternatif programın siyasi düzlemde tasfiyesiyle birlikte II. Abdülhamid’in etrafında toplanmış bir stratejik grup tarafından uygulamaya konma fırsatı bulmuş ve 1871-1881 krizi nedeniyle kendisini tehdit altında hisseden Osmanlı mülk sahibi sınıfının geniş bir bölümünün rızasını almıştır. Bu çerçevede değerlendirildiğinde, ‘‘Tanzimat döneminin sözüm ona ‘Batıcılığı’ ve ‘devrimciliği’yle Abdülhamid döneminin ‘tutuculuğu’’’ arasındaki karşıtlığın ‘‘düzmece ve zoraki’’ olduğu iddiasının aksine (Deringil, 2014:186), iki dönem, daha doğru bir deyişle iki rejim arasında programatik ve stratejik bir karşıtlık bulunduğu görülür.

Tanzimat rejiminin uzun bir kriz ve iç savaş dönemin ardından Osmanlı iktidar bloğunu yeniden tesis etmeye yönelik kurucu stratejileri, dolaylı kolektif sömürü mekanizmalarının güçlendirilmesini, (jeo)politik birikimi doğrudan bireysel sömürünün temel mekanizması olmaktan çıkaracak bir toplumsal mülkiyet rejimine geçişi ve mülk sahibi sınıfların bir sınıf olarak yönetmelerini sağlayacak yerel ve merkezî temsilî kurumların yaratılmasını amaçlayan geniş çaplı bir kodifikasyon hareketinde somutlaşmıştır. İstibdat rejiminin stratejileriyse, siyasal ve toplumsal hayatın hemen her alanını kapsayan yeni yasalardan ziyade, belirli bir program çerçevesinde bu alanları dönüştürmeyi amaçlayan fiilî adımlar üzerinden şekillenmiştir. Askerlik, vergi sistemi ve eğitim başta olmak üzere bir dizi alanda mevcut yasal

düzenlemelerde kısmî değişiklikler yapılmış olmakla birlikte, yeni rejimin inşası pasif devrim sırasında ortaya çıkmış olan hukuki ve kurumsal zemine dayanmıştır. Örneğin, 1890'lı yıllarda yeni bir yerel yönetim yasasına ilişkin tartışma ve çalışmalar yapılsa da 1871 tarihli Vilayet Nizamnâmesi yürürlükte kalmış, ceza, ticaret, vatandaşlık ve toprak hukukuyla medeni hukuk gibi alanlarda Tanzimat'ın ürünü olan yasalar korunmuştur. Benzer şekilde, millet sisteminin temelini oluşturan gayr-i Müslim cemaatlerin nizamnâmelerinde de herhangi bir değişikliğe gidilmemiştir. Hatta II. Abdülhamid tarafından gönülsüzce kabul edilen ve ortaya çıkan ilk fırsatta askıya alınan Kânûn-ı Esasî bile her yıl yayımlanan salnamelerin başında yer almaya devam etmiştir. Kurumsal açıdan da Abdülhamid döneminde, Meclis-i Mebusan'ın kapatılması dışında köklü dönüşümler yaşandığı söylenemez. Meclis-i Âyan'ın atanmış üyeleri bu dönem boyunca unvanlarını korumuş ve gerektiğinde Sultan tarafından toplantıya çağırılmıştır. Vilayet meclisleri, Şura-yı Devlet ve gayr-i Müslim milletlerin meclisleri gibi Tanzimat'ın eseri olan temsile dayalı organlar da kurumsal varlıklarını sürdürmüştür. Bununla birlikte, revizyonist tarihçileri yukarıda eleştirilen süreklilik tezine sevk eden, Tanzimat ve İstibdat rejimlerinin üzerinde yükseldikleri hukuki ve kurumsal zeminler arasındaki bu devamlılık, yeni stratejik öncelikler doğrultusunda uygulamada yaşanan ve söz konusu düzenleme ve kurumların fiilen askıya alınmaları ya da içlerinin boşaltılmasıyla, zaman zaman da paralel kurumların yaratılmasıyla (Çetinsaya, 2005: 132) sonuçlanan derin değişim göz ardı edildiğinde yanıltıcı olacaktır.

Hanioğlu (2008: 128), bu süreklilik görünümünün altındaki kopuş noktalarını tespit edebilmek için, II. Abdülhamid döneminin basit bir şekilde Tanzimat öncesine geri dönüş olarak değerlendirilmemesi gerektiğini belirtirken kuşkusuz haklıdır, zira İstibdat rejiminin stratejik hedefi Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan yeni toplumsal mülkiyet rejiminin ya da dolaylı kolektif ve doğrudan bireysel sömürü mekanizmaları arasında yaratılan dengenin toplumsal artık üzerinde hak iddia eden taraflardan (devlet, mülk sahibi sınıflar ya da doğrudan üreticiler) biri lehine köklü bir dönüşüme tâbi tutulması, böylece saatlerin Tanzimat öncesine geri alınması değildir. Bilakis, İstibdat rejiminin kuruluşu ve serencamı, iktidarda bulunan stratejik grubun temel hedefinin kriz döneminde mevcut mülkiyet, sömürü ve iktidar ilişkilerinin devam edebilmesi için, söz konusu dengede köklü bir değişiklik yaratma potansiyeline kavuşan toplumsal kesimlerin temsil ettiği devrimci dinamiklerin baskılanması olduğunu gösterir. İstibdat

rejiminin otokrasi ve mezhepçilikte cisimleşen kurucu stratejilerinin ve söz konusu baskılama çabasının hedeflerinden ilki doğrudan ve dolaylı kolektif sömürü mekanizmaları ve bu mekanizmalara eşlik eden din temelli ayrımcılık karşısında silaha sarılan doğrudan üreticiler olmuştur. Önce temsil mekanizmalarının genişletilmesi, İmparatorluğun savaştan mağlup ayrılmasından sonraysa fiili bir özerklik inşası yoluyla toplumsal artık üzerindeki kontrollerini arttırmaya çalışan taşralı mülk sahibi sınıf mensuplarıysa söz konusu stratejilerin hedef aldığı ikinci grubu teşkil etmiştir.

2. İktidar Bloğunda Konsolidasyon: Birlik Siyaseti

Stephen Duguid (1973: 139), II. Abdülhamid dönemi üzerine kaleme aldığı önemli makalesinde, Tanzimat dönemine damgasını vuran ‘‘reform siyaseti’’nin, II. Abdülhamid döneminde yerini ‘‘birlik siyaseti’’ne bıraktığını belirtir. Duguid’in birlik siyasetinden söz ederken kastettiği şey, imparatorluğun Müslüman nüfusuyla devlet arasında kurulmaya çalışılan İslam birliğidir ve esasen bu çalışmada kullanıldığı şekliyle siyasal toplumun yeniden tanımlanmasına yönelik bir çabayı tarif eder. Bununla birlikte, İstibdat rejiminin temel kurucu stratejilerinden biri olan birlik siyasetinin ilk hedefi, toplumun geniş kesimleriyle devlet arasında yeni bir ideolojik bağ kurmaktan önce, 1871-1881 krizi sırasında iktidar bloğunun hemen her kademesinde kendisini göstermiş olan dağılma haline son vermek, mülk sahibi sınıfların birliğini yeniden sağlamaktı. Bu çerçevede, Giriş’te de belirtildiği gibi Osmanlı hâkim sınıfının hem merkezdeki hem de taşralı unsurlarının, Tanzimat rejiminde yaratılmış olan liyakate ve kadro güvencesine dayalı bürokratik mekanizmalar ve temsilî kurumlar yerine, Halife-Sultana kişisel sadakatin belirleyici olduğu yeni kişisel himaye bağları üzerinden katıldıkları, merkezinde Sultan Abdülhamid’in otokratik idaresinin durduğu yeni bir iktidar bloğu hiyerarşisi yaratıldı.

2.1. Merkezde Konsolidasyon

İktidar bloğunun yeniden inşası için atılan ilk adım, 1871-1878 dönemine damgasını vuran merkezî bürokrasi içindeki meşrutiyetçi-istibdatçı mücadelesinin sona erdirilmesiydi. II. Abdülhamid, önce meşrutiyetçi hizbin önde gelen isimlerini sürgün yoluyla İstanbul’dan uzaklaştırıp, ardından 1881’de kurulan Yıldız Mahkemesi’nde yargılanmalarını sağlayarak, kendisinin

merkezinde durduğu istibdatçı stratejik grubun ve siyasi programın alternatifsizliğini güvence altına aldı.[4] Özellikle Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde rol oynayan ''hal erkânı''nın Sultanın katline iştirak suçlamasıyla yargılandığı Yıldız Mahkemesi'nde, Midhat Paşa başta olmak üzere pek çok ismin idam cezasına çarptırılması, daha sonra da cezaların müebbet hapse çevrilmesi, bu stratejik grubun zaferi açısından simgesel bir öneme sahipti (Çetinsaya, 2016: 372). Meşrutiyetçi muhalefetin bütünüyle ezildiği bu tarihten sonra, başta askerî, sivil ve dinî yüksek bürokrasi olmak üzere Osmanlı hâkim sınıfının merkezdeki unsurlarının istibdatçı programı ''çoğunlukla gönüllü olarak'' kabul edecekleri ve ''bürokrasinin saraya ram olmayı tercih'' edeceği bir sürecin önü açılmış oldu (Kırmızı, 2007: 100). Akarlı (2006: 353-366) bu durumu, ''bu yol ayrımında, Osmanlı siyasi liderliğinin büyük bir çoğunluğu, yıllardır yeni hükümet modelleriyle yapılan deneylerle, iktidar mücadeleleriyle ve geniş katılımlı entelektüel ve siyasi tartışmalarla ulaşılan bir oydaşma temelinde Abdülhamid'i destekledi'' şeklinde açıklar. Ancak bu destek, krizden çıkış arayan Osmanlı hâkim sınıfının rızası kadar, II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca uyguladığı havuç ve sopa taktiklerinin de bir ürünüydü (Klein, 2013: 47).

Bürokrasinin otokrasiye bütünüyle tâbi kılınmasının kurumsal alandaki yansımalarından ilki, 93 Harbi sonrasında diplomatik ilişkilerin doğrudan Sultan tarafından yürütülmeye başlamasıydı (Akarlı, 1979: 5; Akyıldız, 2004: 167). Tanzimat paşalarının siyasal alandaki iktidar tekelleriyle uluslararası ilişkiler alanında sahip oldukları bilgi tekelleri arasındaki ilişkiye daha önce işaret edilmişti. 1871-1881 krizi sırasında iktidar mücadelesi veren her iki gurubun da dış güçlerin temsilcileriyle kurdukları ilişkileri etkili bir şekilde kullanmaları, II. Abdülhamid'i ilk olarak diplomasi alanının idaresini kendi elinde toplamaya ve diplomatik ilişkileri saltanatı süresince doğrudan kendisine bağlı isimler eliyle yönetmeye sevk etti (Yasamee, 2018: 63-64; Findley 1980: 231). Böylece, iktidar bloğu içinde muhalif grupların güç devşirebileceği stratejik bir kaynak kurutulmuş oldu.

[4] Çetinsaya (2016: 371), bu grup içerisinde şu isimlerin yer aldığından söz eder: Ahmed Cevdet Paşa, Tunuslu Hayreddin Paşa, Mahmud Nedim Paşa, Uryanzade Ahmed Esad Efendi, Rauf Paşa, Safvet Paşa, Arifi Paşa, Küçük Said Paşa, Derviş Paşa, Nusret Paşa ve Yusuf Rıza Paşa.

İstibdat rejiminin hedeflerinden bir diğeri de, yine meşrutiyetçilerle istibdatçılar arasındaki mücadelede, özellikle de Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde belirleyici rol oynamış olan ordu ve ilmiye kurumlarının siyaseten etkisizleştirilmesiydi (Findley, 2010: 147). Başta Serasker Hüseyin Avni Paşa olmak üzere önemli komutanların bu süreçte oynadıkları rol, İstibdat rejimini ordunun ve yüksek komuta kademesinin siyasi ağırlığı ile kurumsal hiyerarşisini zayıflatmaya sevk etti. Kânûn-ı Esâsî'de padişaha başkumandanlık unvanının verilmesiyle zaten askerî hiyerarşinin en üst rütbesi olma özelliğini yitirmiş olan seraskerlik makamı, askerî karar alma süreçleri üzerindeki etkisi azaltılarak Sultanın iradelerinin icracısı haline getirildi. II. Abdülhamid, ordu üzerindeki denetimini 1880 yılında kurulan Teftiş-i Umum-ı Askerî Komisyon-ı Alisi'nde yer alan ve ''sultan hafiyeleri'' olarak bilinen, ekseriyetle taşralı ileri gelen ailelerin çocuklarından seçilen yaverlerini kullanarak güçlendirdi. Ordu içindeki atama ve terfilerde de liyakatin yerini Sultana ve rejime sadakat aldı (Georgeon, 2006: 179-180). Sadık subayların rütbe ve nişanlarla ödüllendirilmesinin yanı sıra, paşa çocuklarının askerî okullara sınavsız alınmaları ve bu okullarda ayrıcalıklı muamele görmeleri, mezuniyetlerinin ardından daha rahat görevlere getirilip hızla yükselmeleri de himaye ilişkilerinin orduda kazandığı gücün bir göstergesiydi (Akarlı, 2006: 363; Moreau, 2010: 49).

Ordunun yanı sıra ilmiye teşkilatı da meşrutiyetçi-istibdatçı mücadelesine müdahil olmuştu. Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin Sultan Abdülaziz ve Sultan V. Murad'ın hal fetvalarını vererek meşrutiyetçi hiziple birlikte hareket etmesi ve medrese öğrencilerinin 1876 Mayıs'ında sokağa dökülerek Midhat Paşa'ya destek vermeleri, İstibdat rejiminde şeyhülislamlık makamının etki ve otoritesinin azaltılmasına ve İmparatorluk sathında ilmiye teşkilatının sıkı bir denetim altına alınmasına yol açtı (Emiroğlu, 2015: 204). İstibdat rejimi altında dinin siyasal yaşamdaki rolü sistematik bir biçimde artarken, ulema üzerinde büyük bir baskı ve denetim kuruldu (Yasamee, 2018: 50). Örneğin, tayin için kıdem ve ehliyetin esas olması ilkesi terk edilerek, atamalarda sarayın himaye ettiği kişiler tercih edilmeye başladı (Karal, 2000: 305). Şüphe duyulan ulema mensuplarının sürgünle cezalandırılması, sadık olanlarınsa makam ve parayla ödüllendirilmesi, ilmiye teşkilatında da himaye ilişkilerinin kurulması için başvurulan mutat yol haline geldi (Georgeon, 2006: 180-181). Eğitim alanında, aşağıda daha detaylı olarak ele alınacak önemli reformlar yapılmasına rağmen medreselerin ıslahına yönelik herhangi bir adım atılmadığı gibi,

1888 yılında Nizamiye mahkemelerinin yaygınlaşmasıyla ulemanın görev yaptığı şeriat mahkemelerinin yargı yetkisi de sadece medeni hukuk alanıyla sınırlandı (Emiroğlu, 2015: 204). Kurumsal olarak şeyhülislamın ve ulemanın siyasal alandaki rolü azaltılırken, halife unvanını yeni bir anlam yükleyerek kullanmaya başlayan II. Abdülhamid, bir yandan din alanındaki tek otorite ve Müslümanların tek temsilcisi olma iddiasıyla ortaya çıktı, diğer yandan da gerektiğinde ilmiye teşkilatını baypas ederek, resmî hiyerarşi içinde yer almayan tarikat şeyhleri ya da halk arasında etki sahibi dinî figürler yoluyla bu otoritesini topluma kabul ettirmeye çalıştı (Gawrych, 2016: 78; Berkes, 2002: 347)

Georgeon'un (2006: 148) ''devlet aygıtına el konulması'' diye tanımladığı sürecin en önemli aşaması, siyasi iktidarın merkezinin Bâbıâliden, II. Abdülhamid'in 1878 Ocak'ında nihai olarak yerleştiği Yıldız Sarayı'na kayması ve sivil bürokrasinin de tıpkı askerî ve dinî bürokrasi gibi sarayın hâkimiyetini kabul etmesiydi (Hanioğlu, 2008: 123). Tanzimat döneminde siyasi iktidarın gerçek merkezi haline gelen Bâbıâli, Heyet-i Vükelâ ve Şura-yı Devlet gibi kurumlarla birlikte sarayın güdümüne girerken, bu kurumlar tarafından kullanılan yasama ve yürütme erkleri de fiilen saray tarafından kullanılmaya başladı. Benzer şekilde, hâkim ve savcıların seçimleri ve davaların gidişatı üzerindeki etkisinin artmasıyla yargı erki üzerinde de saray denetimi kurulmuş oldu (Tanör, 2002: 163). II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca sık sık yapılan sadrazam değişiklikleri (Fortna, 2008: 49), sadaret makamının Heyet-i Vükelâ üyelerinin atanmasında herhangi bir söz hakkının kalmaması ve diğer devlet dairelerine de Sultana maruzat sunma hakkı verilmesi sonucunda bu ayrıcalığını yitirmesi (Akyıldız, 2004: 172), nezaretlerin Tanzimat döneminde kazandıkları önemi kaybederek kimi örneklerde yetkisiz birer teknik organa dönüşmeleri (Georgeon, 2006: 177),[5] yine Tanzimat döneminde aşama aşama bir yasama organı haline gelmiş olan Şura-yı Devlet'in esasen bir istişare organına çevrilmesi (Georgeon, 2006: 171; Tural, 2006: 80), Tanzimat rejiminde kurulmuş olan temsilî ve bürokratik mekanizmaların etkisizleştirilmesinin somut örnekleriydi.

[5] İlber Ortaylı'nın (2008: 517) belirttiği üzere, ''[f]iiliyatta II. Abdülhamid döneminde zaman zaman nazırların birbirleriyle görüşüp istişarede bulunmaları bile hoş görülmezdi ve nazırlar da bu zımnî yasağa uyarlar, hususî ziyaretlerden bile kaçınırlardı.''

Bu sürece koşut olarak Yıldız Sarayı'nda II. Abdülhamid'in elinde topladığı yürütme ve yasama erklerini etkin bir şekilde kullanabilmesini sağlamak üzere yeni bir bürokratik mekanizma yaratıldı. Söz konusu mekanizmanın kalbinde, daha önceki yıllarda Osmanlı sultanlarının Bâbıâli ile iletişimlerini sağlayan, fakat II. Abdülhamid döneminde zamanla tüm önemli devlet işlerinin yürütüldüğü ve Yıldız Sarayı'nın bütün devlet aygıtıyla ilişkisinin kurulduğu ''siyasi sinir merkezi'' haline gelen Mabeyn yer alıyordu (Findley, 2010: 148). İş hacmindeki büyüme nedeniyle Mabeyn Kitâbeti'nin kadro sayısı arttırılırken, artık bizzat II. Abdülhamit tarafından Mekteb-i Mülkiye'nin en parlak mezunları arasından seçilen çalışanların maaş ve yaşam koşullarında da hatırı sayılır düzeltmeler yapıldı (Akyıldız, 2004: 169-170; Georgeon, 2006: 173). Mabeyn Kâtipliği'nin yanı sıra Mabeyn Telgrafhanesi ve Mabeyn Şifre Kâtipliği gibi yeni kurumların da teşkiliyle ''II. Abdülhamid'in merkez dairelerini devre dışı bırakarak, vali, vali yardımcısı, ordu komutanı, mutasarrıf, elçi ve konsolos gibi devlet görevlileriyle'' doğrudan iletişim kurması mümkün hale geldi (Akyıldız, 2004: 171). İktidarın Yıldız Sarayı'nda toplanması sürecinde, Mabeyn'e ek olarak, II. Abdülhamid'in sarayda istihdam ettiği danışmanlar ile misafir ettiği konuklardan oluşan ''saray takımı'' ve Heyet-i Vükelâ ile Bâbıâliden gelen yasa tasarılarının görüşüldüğü özel komisyonlar da ''alternatif bir hükümet gibi çalışarak'' önemli rol oynadı (Georgeon, 2006: 173-74).

Bürokrasinin kurumsal olarak sahip olduğu ayrıcalıkların bir bölümünü yitirerek sarayın otoritesini kabul ettiği bu süreçte, Osmanlı sivil bürokrasisinde kayda değer bir genişlemeye de tanıklık edildi (Çelik, 2017: 461). Findley'in (2010: 234) aktardığına göre, XIX. yüzyılın son yıllarına doğru sivil bürokraside 50.000 ilâ 100.000 memur istihdam ediliyordu. II. Abdülhamid döneminde, başta Mekteb-i Mülkiye olmak üzere bu memurların yetiştirildiği eğitim kurumlarında önemli iyileştirmeler yapıldı, yeni meslekî okullar açıldı ve daha eğitimli kadroların yetiştirilmesi sağlandı (Karpat, 2005: 309; Hanioğlu, 2008: 125). 1896 yılında, tayinlerin denetlenmesi ve personel arşivi oluşturulması için Memurin-i Mülkiye Komisyonu kuruldu (Georgeon, 2006: 178). Bu gelişmeler Kemal Karpat tarafından bürokrasinin depolitizasyonuna ve profesyonelleşmesine yönelik çabalar olarak görülse de (2005: 309), bürokrasi, genişlemesini devlet aygıtının artan ihtiyaçları kadar II. Abdülhamid'in iktidar bloğunu kendisine gösterilen sadakat ve himaye ilişkileri temelinde konsolide etme çabalarına da borçluydu. Örneğin, bürokrasi Osmanlı İmparatorluğu'nun verili

kaynaklar çerçevesinde o dönemde etkin bir biçimde kullanabileceğinin çok üzerinde bir genişliğe ulaşmıştı (Findley, 2010: 234) ve bunun temel nedeni bürokratik kadroların ve bu kadrolara tahsis edilen maaşların kişisel himaye ilişkilerinin kurulmasında önemli bir araç olmasıydı (Çelik, 2017: 462). Bu çerçevede, sadece sadakati elde edilmek istenen mülk sahibi sınıf mensupları değil, çok sayıda hafiye ve hatta etkisizleştirmek istenen potansiyel muhalifler de bürokrasiye doldurulmuştu (Findley, 2010: 236).

Bürokrasideki bu genişlemenin doğrudan sonucu, mevcut kaynaklar çerçevesinde bütün memurlara adil bir şekilde maaş ödenmesinin mümkün olmaktan çıkması ve bizatihi maaş ödemesinin bir ödüllendirme ya da cezalandırma aracı olarak kullanılmaya başlaması oldu. Alt düzeylerdeki askerî ve sivil görevlilerin maaş ödemelerinde süreklileşmiş sıkıntılar yaşanırken, yalnızca sadakatini kanıtlayan ya da rejim tarafından sadakati elde edilmek istenenler, özellikle de yüksek rütbeli görevliler, altın cinsinden ve düzenli ödeme alabiliyorlardı (Findley, 2010: 236; Georgeon, 2006: 178). Maaşların yanı sıra bizzat II. Abdülhamid tarafından sadık bürokratların ödüllendirilmesi amacıyla verilen ek rütbe, nişan ve hediyeler de İstibdat rejimine hâkim olan nepotizmin önemli araçları haline geldi (Georgeon, 2006: 178). Bütün bu maddi özendiriciler için kullanılan başlıca kaynaksa, II. Abdülhamid tarafından bir nezarete dönüştürülen ve ‘‘güçlü bir mali düzeneğin merkezi’’ (Georgeon, 2006: 190) haline getirilen, Sultanın kişisel gelir kaynaklarından oluşan Hazine-i Hassa’ydı (Çelik, 2017: 464).

Bürokrasi içinde rejime ve Sultanın şahsına sadık bir kesimin yaratılmasını amaçlayan bu özendiricilere, sert bir denetim, baskı ve cezalandırma siyaseti de eşlik ediyordu. II. Abdülhamid döneminde polis teşkilatı, büyük oranda seçkinleri kontrol mekanizması olarak şekillendirildi (Ergut, 2004: 143). Abdülhamid döneminin kötü şöhretli hafiyelerinin ve jurnallerinin birincil hedefi bürokrasi ve yerel eşraf içerisinde rejime ve Sultana sadık olmayanların tespitiyken, bu kişilerin cezalandırılması için tercih edilen yol, etkili bir sürgün siyasetiydi (Georgeon, 2006: 181-182; Tahsin Paşa, 2008: 282-286). Benzer şekilde, Osmanlı İmparatorluğu’nda her dönem var olmakla birlikte İstibdat rejimi altında yeni bir içeriğe ve ölçeğe kavuşan sansür uygulamaları da, genel olarak Osmanlı kamuoyunda, özellikle de okuryazar nüfusun önemli bir yekununu oluşturan bürokratlar ve geleceğin bürokrat adayı yüksek öğretim öğrencileri arasında rejim karşıtı fikirlerin yayılmasının

engellenmesi ve bütünüyle rejimin hizmetinde bir matbuat yaratılması amacını güdüyordu (Berkes, 2002: 349-350; Hanioğlu, 2008: 126).[6]

2.2. Taşrada Konsolidasyon

Birlik siyasetinin ikinci hedefi, taşradaki mülk sahibi sınıfların Sultanın merkezinde durduğu yeni iktidar bloğu hiyerarşisine dahil edilmesi ve kişisel himaye ve sadakat ilişkileri üzerinden iktidar bloğunda konsolidasyonun sağlanmasıydı. Yeni rejimin taşraya yerleşmesi için yanıt bulunması gereken iki temel soru, Osmanlı hâkim sınıfı içinde, şiddetli mücadelelerin sonucunda doğrudan özel ve dolaylı kolektif sömürü mekanizmaları arasında kurulan ve 1871-1881 krizi sırasında ne denli hassas olduğu bir kez daha görülen dengenin nasıl idame ettirileceği ve taşralı mülk sahiplerinin İmparatorluğun merkezî ve yerel karar alma mekanizmalarında kolektif ve/veya bireysel temsillerinin nasıl sağlanacağıydı. İstibdat rejiminin bu sorulara yanıt olarak geliştirdiği stratejilerin, ilk bakışta birbiriyle çelişkiliymiş gibi görünen ama aslında birbirini bütünleyen ‘‘merkeziyet siyaseti’’ ve ‘‘eşraf siyaseti’’ adı verilebilecek iki veçhesi bulunuyordu.

İlk stratejik hedef, 1871-1881 krizi sırasında meşrutiyetçi programda somutlaşan, taşralı mülk sahiplerinin karar alma mekanizmalarında sadece yerel düzeyde değil, merkezî düzeyde de kolektif olarak temsil edilmelerine ve tevsi-i mezuniyet ile tefrik-i vezaif ilkeleri temelinde yapılacak düzenlemelerle vilayet idarelerinin güçlendirilmesine yönelik eğilimin tersine çevrilmesiydi. Böylece, taşra idaresinde iktidar bloğunun yeni hiyerarşisine uygun şekilde Sarayın taşra üzerindeki denetiminin arttırıldığı ‘‘merkeziyet siyasetine’’ geçilmesi amaçlanıyordu (Gawrych, 2016: 76; Findley, 1989: 9). Bu çerçevede, valilerin görev sürelerinin kısaltılması, taşra meclislerindeki memurların sayılarının arttırılması, bu kişilerin atamalarında inisiyatifin saraya bırakılması, vilayetlerdeki jandarma teşkilatlarının doğrudan seraskerliğin denetimine sokulması ve hassas bölgeler üzerinde merkezin denetimini güçlendirmek amacıyla umumî müfettişlikler ve müstakil sancaklar kurulması gibi adımlar atıldı (Çelik, 2017: 463; Özbek, 2004: 75). Telgraf hatlarının yayılmasıyla sarayın

[6] II. Abdülhamid dönemindeki sansür politikalarına ilişkin daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. İpek Yosmaoğlu (2003).

doğrudan taşradaki görevlilerle iletişim kurmaya başlaması, demiryolu ağının genişlemesiyle sorunlu bölgelere asker sevkiyatının kolaylaşması ve yeni gelişen fotoğraf teknolojisi sayesinde II. Abdülhamid'in taşra kentleri hakkında daha fazla ve doğrudan bilgi sahibi olabilmesi gibi gelişmeler de Sarayın taşra üzerindeki etkin denetimini güçlendirdi (Hanioğlu, 2008: 125; Gawrych, 2016: 76). Bu süreçte, Tanzimat rejiminin taşra idaresine getirdiği en önemli yenilik olan idare meclisleri kurumsal varlıklarını sürdürdü; fakat bu meclislerde görev yapan atanmış memurların ağırlıkları arttırıldı ve her vilayette sancaklardan seçilen temsilcilerin katılımıyla oluşturulan meclis-i umumilerin yıllık toplantıları fiilen askıya alındı (Findley, 1989: 13).

Sarayın İmparatorluk coğrafyasındaki denetiminin güçlendirildiği bu merkeziyet siyasetine, taşralı mülk sahiplerini kişisel himaye ilişkileri üzerinden rejime bağlamayı amaçlayan eşraf siyaseti eşlik ediyordu. Çetinsaya'ya göre (2016: 379), Müslüman eşrafa, özellikle de dinî kimlik taşıyanlara özel önem atfedilen bu siyaset biçiminde, Halife-Sultan ile Müslüman tebaası arasında bir aracı olarak görülen bu kişiler hoş tutuluyor ve kontrolleri altında bulunan halkın devlete ve rejime sadakatini sağlamaları karşılığında ''her türlü müsaadeye mazhar'' bir statü elde ediyorlardı.[7] Eşraf siyasetinin temel araçları, bürokrasinin sarayın hâkimiyetini kabul etmesi için kullanılan araçlarla benzerlik taşıyordu. Saray, İmparatorluğun farklı bölgelerindeki ileri gelenlerle doğrudan iletişim kurmaya özen gösteriyor, bu kişiler sık sık başkentte ağırlanıyor, Sultana sadakat gösterenler ya da göstermesi arzu edilenler çeşitli idari görevler, rütbeler, nişanlar ve hediyeler verilerek ödüllendiriliyordu (Akarlı, 1986: 81; Buzpınar, 2016: 36). Böylece, zamanla Sarayın etrafında, istibdatçı paşalara ek olarak taşralı eşraf aileleri mensuplarıyla yerel tarikat şeyhlerinden oluşan yeni bir çevre oluşurken, özellikle 93 Harbi sonrasında özerklik taleplerinin gündeme geldiği bölgelerdeki Kürt, Arnavut ve Arap ileri gelenlerinin Sarayla özel ilişkiler kurmaları sağlandı. Örneğin, Kuzey Arnavutluk'un ileri gelen ailelerinden Buşatlılar evlilik yoluyla hanedana bağlanırken, Orta Arnavutluk'tan Toptani ve Güney Arnavutluk'tan Avlonyalı

[7] Akarlı'ya göre (1986: 81), Abdülhamid geçmişte Anadolu ve Rumeli'de önde gelen Müslüman eşrafın etkisini kırma çabalarının sadece Avrupalıların çıkarlarına hizmet ettiğine ve Osmanlılara zarar verdiğine inanıyordu. Hükümet sıradan halkın devletle olan bağlarının meşrulaştırılması ve güçlendirilmesi için eşrafın hizmetlerine ihtiyaç duyuyordu.

ailelerine önemli idari görevler tevdi edildi (Gawrych, 2016: 85 ve Clayer, 2013: 279). Uzun yıllar Mabeyn ikinci kâtipliği görevinde bulunan Şamlı Abid ailesinden İzzet Paşa ise, II. Abdülhamid'in saltanatının son on yılında ''muhtemelen en güçlü devlet adamı'' haline gelmişti (Akarlı, 1986: 78).

İmparatorluğun farklı bölgelerindeki iktidar ilişkilerinin gösterdiği çeşitlilik ile bu bölgelerin iktisadi gelişmişlik düzeyleri, demografik yapıları ve jeopolitik konumları arasındaki farklar, eşraf siyasetiyle merkeziyet siyaseti arasındaki dengenin de farklı biçimlerde kurulmasını gerektirmişti (Akarlı, 1976: 54). Batı ve İç Anadolu, Doğu Trakya, Toskalık ve Suriye gibi İmparatorluğun idari yapısıyla bütünleşmenin büyük oranda sağlandığı ve soya dayalı toplulukların iktisadi ve askerî güçlerinin zayıf olduğu bölgelerde, Tanzimat rejiminden miras alınan stratejiler yeni himaye ilişkileri çerçevesinde sürdürüldü. Mülk sahibi eşraf ailelerinin çocukları genişleyen eğitim olanakları sayesinde bürokratik ve idari mekanizmalara dahil edilirken, bu ailelerin hem toprak hem de doğrudan üreticiler üzerindeki denetimlerini güçlendiren ve iltizam sistemi vasıtasıyla doğrudan kolektif sömürüden pay almalarını sağlayan mülkiyet ilişkileri ve temellük stratejileri idame ettirildi (Akarlı, 2006: 360). 93 Harbi sonrasındaki toprak kayıpları ve 1881'de kurulan Düyun-ı Umumiye'ye bırakılan vergi toplama hakkı nedeniyle kontrol ettiği gelirlerde önemli bir azalma yaşayan merkezî hükümet, 1896 yılında aşar vergisini arazi vergisine dönüştürerek, mülk sahibi sınıfların da vergilendirilmesini sağlayacak bir servet ve gelir vergisine geçişi gündemine aldı. Ancak, mülk sahibi sınıfların direnişi karşısında Edirne, Kosova ve Manastır vilayetlerinin bazı kazalarında başlatılan pilot uygulamanın İmparatorluğun diğer bölgelerine genişletilmesinden vazgeçildi (Özbek, 2015:85-87). Merkezî hükümetin mültezimler üzerinde daha yakın bir denetim kurmaya yönelik çabalarıysa, hazineye akan aşar gelirlerini arttırmakla beraber, kolektif sömürü mekanizmasından aldıkları paydan vazgeçmek istemeyen mülk sahiplerinin kayıplarını köylülükten daha fazla artık çekerek telafi etmelerine neden oldu. Böylece, İstibdat rejiminde İmparatorluğun vergi yükü neredeyse bütünüyle doğrudan üreticilerin sırtına binmeye devam ederken, mülk sahibi sınıfların, devletin şiddet tekelini kabul ederek, politik birikim araçlarından vazgeçmeleri karşılığında iktidar bloğu içindeki ve doğrudan üreticiler karşısındaki konumlarını tahkim ettikleri birikim rejimi güvence altına alındı.

Hicaz, Yemen, Irak, Trablus, Kigalık ve Doğu Anadolu gibi Türkçe konuşmayan Müslüman nüfusun önemli bir ağırlığa sahip olduğu ve toprak sahibi geleneksel eşrafın yanı sıra, politik birikim araçlarını kontrol etmeyi sürdüren soya dayalı toplulukların liderlerinin de mülk sahibi sınıfın önemli bir parçasını oluşturduğu bölgelerdeyse, merkeziyet siyasetine daha etkin bir eşraf siyaseti eşlik etti. Söz konusu bölgeler Büyük Güçlerin doğrudan ya da Berlin Antlaşması'nda kayıt altına alınmış reform gündemleri üzerinden dolaylı olarak tehdidi altında bulunuyordu. Rumeli ve Doğu Anadolu'da bu tehdide ek olarak gayr-i Müslim köylülerin dolaylı ve doğrudan kolektif sömürü mekanizmalarına karşı gösterdikleri, reform gündemleriyle de örtüşen direniş, II. Abdülhamid dönemi boyunca sürekli bir kriz dinamiği olmayı sürdürdü. Osmanlı hâkim sınıfının karşı karşıya bulunduğu bu ikili ''tehdit,'' söz konusu bölgeler açısından rejimin temel stratejik yöneliminde, siyasal çatışma dinamikleri ve devlet oluşumu üzerinde belirleyici etkileri olacak bir değişime yol açtı.

Soya dayalı toplulukları, liderliklerini iktidar bloğunun dışına itme pahasına idari sistemle bütünleştirmeyi, silahsızlandırmayı, yerleşik yaşama geçirmeyi ve vergi ile asker taleplerinde somutlaşan kolektif sömürü mekanizmalarına dahil etmeyi amaçlayan Tanzimat rejiminden farklı olarak, İstibdat rejimi, söz konusu toplulukların denetimindeki politik birikim (şiddet) araçlarını kendi stratejik öncelikleri doğrultusunda seferber etmeye çalıştı. Geleneksel iktidar ilişkilerinin tahkim edilmesiyle sonuçlanacak şekilde soya dayalı toplulukların liderliklerini oluşturan aşiret reisleri ve/veya tarikat şeyhlerine pek çok idari rütbe ve görev verildi (Akarlı, 1976, s. 62). Mülki idarecilere verilen paşalık rütbelerinin yüzde 85'inden fazlası yerel eşrafa ve Arnavut, Kürt ve Arap aşiret reislerine aitti (Bouquet, 2016: 139). Bu toplulukların geleneksel olarak sahip oldukları, Tanzimat döneminde önemli ölçüde tırpanlanan zorunlu askerlik ve vergi konusundaki imtiyazları fiilen ya da yeni bir hukuki çerçeve içinde yeniden genişletildi. Ayrıca, merkezî hükümet, aşiret yaşamının idamesi açısından önemli bir yere sahip olan ve aşiretlerin doğrudan üreticiler üzerinde iddia ettikleri feodal hakları da, hem bu toplulukların rejime bağlanması hem de tehdit olarak görülen gayr-i Müslim köylülüğün zayıflatılması amacıyla fiilen tanıyarak, bu hak iddialarının neden olduğu çatışmalarda zımnen ya da açık bir şekilde soya dayalı toplulukları destekledi. Örneğin, Kigalık'ta Tanzimat döneminde de bütünüyle çözülememiş olan vergilendirme ve asker toplama meselesinde, Arnavut aşiretlerinin fiilen bu yükümlülüklerden muaf tutulması yolu seçilirken, Doğu

Anadolu'da Hamidiye Alayları'nın kuruluşu her iki başlıkta da imtiyazların yasal bir çerçeveye oturtulmasını mümkün kılmıştı (Adanır, 1996: 106; Çelik, 2004: 75).

Soya dayalı toplulukların bu eşraf siyasetine ne ölçüde ve hangi araçlar vasıtasıyla dahil edilecekleri, rejimin stratejik öncelikleri tarafından belirlendi ve bu açıdan en önemli etken, bu toplulukların dinî kimlikleri oldu. II. Abdülhamid döneminde, siyasal toplumun Sünni İslam temelinde yeniden inşası çabalarına koşut olarak, iktidar bloğuna dahil edilmeye çalışılan topluluklar esasen Sünni Kürt, Arap ve Arnavut aşiretlerinden oluşurken, Zeydiler, Dürziler, Nusayriler, Ezidiler ve Aleviler gibi heterodoks dini inançlara sahip aşiretler, gerektiğinde şiddet kullanılarak dolaylı kolektif sömürü mekanizmalarına boyun eğmeye ve rejimin dayattığı dinî kimliği kabul etmeye zorlandılar (Emrence, 2016: 77; Somel, 1999/2000). Sünni aşiretlerin hangi araçlarla bu siyasete dahil edilecekleriyse, geleneksel eşraf ve doğrudan üreticiler karşısındaki göreli güçleri kadar, yaşadıkları bölgede uluslararası rekabetin ve yukarıda bahsedilen ikili ''tehdidin'' aldığı somut biçimlere bağlıydı (Akarlı, 1976: 61).

Arap vilayetlerinde izlenen temel strateji, İngiliz ve Fransız rekabeti karşısında, aşiret reislerinin Osmanlı idari yapısına dahil edilmelerinin ve Osmanlı hâkim sınıfının kültürel kodlarını benimsemelerinin sağlanmasıydı. Bu sayede aşiretlerin sahip oldukları şiddet araçlarını merkezî hükümete ve Müslümanlardan oluşan yerleşik nüfusa (köylülere ve kentli eşrafa) karşı kullanmaları engellenirken, olası bir uluslararası müdahale karşısında İmparatorluğa sadakatlerinin güvence altına alınması amaçlanıyordu. Örneğin, Trablus'ta Bedevi aşiretleri üzerinde büyük bir otoriteye sahip olan Senusi tarikatı ile kurulan stratejik ittifakın hedefi, hem bu aşiretler üzerindeki hem de daha genel olarak Doğu Sahra bölgesindeki Osmanlı hâkimiyetinin güçlenmesiydi (Minawi, 2011: 76). Hicaz bölgesindeyse, yeni çekilen telgraf hatları sayesinde Bedevi aşiretleriyle Saray arasında doğrudan ilişki kurulması hedeflenmiş, aşiretlerin zorla yerleşik hayata geçirilmesi çabalarından vazgeçilerek merkezî hükümetle aşiretler arasında çıkan ihtilafların çözümünde şiddete başvurulmaması tercih edilmiş ve Tanzimat rejiminin Mekke şeriflerinin iktidar ve imtiyazlarını zayıflatma siyaseti terk edilmişti (Minawi, 2011: 76; Abu-Manneh, 1973).

Bu strateji doğrultusunda atılan en önemli kurumsal adım, 1892 yılında İstanbul'da Aşiret Mektebi'nin kurulmasıydı (Rogan, 1996:

83). 1886'da Harbiye'de eğitim görmek üzere İstanbul'a getirilen bazı aşiret reisi çocuklarının başarısız olması üzerine, sadece Arap aşiretlerinden gelen öğrencilerin eğitim alacağı özel bir okul açma fikrinin ürünü olan kurum, daha sonra gelen talepler doğrultusunda Kürt ve Arnavut aşiretlerinden de öğrenci kabul etmeye başladı (Rogan, 1996: 83; Moreau, 2010: 64, 68). Okula alınan on iki ile on altı yaş arasındaki çocuklar burada sıkı bir disiplin altında, Türkçe derslerinin ağırlıkta olduğu bir müfredatla eğitim görüyor, bu süre zarfında ihtiyaçları da devlet tarafından karşılanıyordu (Kodaman, 1987: 87-71). Okulun, ileri gelen aşiretlerle devlet arasındaki bağları güçlendirmek, bu aşiretlerin liderlerine Osmanlı hâkim sınıfının kültürel kodlarını benimsetmek ve merkezden uzak bölgelerdeki idari personel açığını yerel kaynakları kullanarak kapatmak gibi, rejimin aşiretleri iktidar bloğuna dahil etme stratejisiyle uyumlu bir dizi hedefi bulunuyordu (Georgeon, 2006: 311; Somel, 1999/2000: 194). Okulu başarıyla tamamlayan Kürt aşiretlerinin çocukları Hamidiye Alayları'nda görev almadan önce Harbiye'de, Arap aşiretlerinin çocukları ise yerel okullarda öğretmen ya da mülki idareci olarak memleketlerine dönmek üzere Mülkiye'de, kendileri için açılmış olan özel sınıflarda eğitimlerini sürdürüyorlardı (Deringil, 2014: 118; Rogan, 1996: 87, 96-99). 1907 yılına kadar faaliyetlerine devam eden okulun istenen sonuçları ne ölçüde verdiği ve kapatılma nedeni tartışmalı olmakla birlikte, çok sayıda Aşiret Mektebi mezununun daha sonra idari ve askerî bürokrasiye dahil olması, bunlardan ikisinin ilerleyen yıllarda paşalığa yükselmesi, beşinin II. Meşrutiyet döneminde mebusluk yapması ve birinin de Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Irak'ta başbakanlık görevinde bulunması, hâkim sınıfın kendisini yeniden üretme stratejilerinin bir parçası olarak görülebilecek projenin bütünüyle başarısız olmadığının bir göstergesiydi (Rogan, 1996: 103; Moreau, 2010: 69-70). Özellikle Kürt aşiretleri açısından Aşiret Mektebi'nin Hamidiye Alayları'nın bir tamamlayıcısı haline gelmesi ve Hamidiye Alayları'na katılan aşiret reislerinin çocuklarının bu okulda eğitim görerek devlet hizmetine girmeleri Aşiret Mektebi'nin başlangıçtaki amaçlarının ötesinde bir işlev üstlendiğini gösteriyordu (Karademir, 2014: 329).

Hem Avusturya-Macaristan, İtalya ve Rusya gibi Büyük Güçlerin emperyal, hem de Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan gibi yeni ulus-devletlerin irredantist hedeflerinin kesişim noktasında yer alan Kigalık'taysa, Sünni Arnavut aşiretleri bir yandan rejimin bölgedeki temel dayanağı haline gelmiş, diğer yandan Makedonya reformu çerçevesinde Büyük Güçlerin

müdahalesine yol açabilecek potansiyel bir kriz dinamiğine dönüşmüştü. Bu nedenle rejim stratejileri aşiretlerin sahip olduğu askerî gücün seferber edilmesini ve sadakatlerinin güvence altına alınmasını amaçlayan bir eşraf siyasetinden, gerektiğinde güç kullanımı yoluyla bu askerî gücün pasifize edilmesine uzanan bir yelpazede konjonktürel olarak değişiklik gösteriyordu. Bununla birlikte, rejimin Arnavut aşiretler söz konusu olduğunda temel önceliği, Prizren Birliği'yle birlikte ortaya çıkan özerklik programının yeniden güç kazanmasına yol açabilecek bir çatışma ortamının doğmasını engellemek ve aşiretlerle devlet arasındaki ilişkileri güçlendirmekti (Adanır, 1996: 106). Prizren Birliği'nin dağıtılmasının ardından muhafazakâr Arnavut ileri gelenlerin saray tarafından ''korunması ve önemli mevkilere getirilmesi''yle başlayan bu süreçte, en önemli çatışma kaynakları olan zorunlu askerlik ve vergi konularında bölgedeki aşiretlere önemli imtiyazlar tanındı (Emiroğlu, 2015: 216). Zorunlu askerlik uygulamasının dışında bırakılan aşiret mensupları, Osmanlı ordusuna gönüllü olarak katılıyor ve geçmişte olduğu gibi düzensiz başıbozuk birlikleri oluşturmaları karşılığında vergi muafiyetlerinden yararlanıyorlardı. Aynı zamanda Arnavut aşiretlerin sahip oldukları şiddet araçlarını bölgedeki gayr-i Müslim köylülüğe karşı kullanmalarına da göz yumuluyordu (Adanır, 1996: 106; Gawrych, 2016: 84).

Arnavut aşiretlerin devletle olan bağlarının güçlendirilmesi ve sadakatlerinin sağlanması için, bu imtiyaz siyasetine ek olarak propaganda, eğitim ve kan davlarında arabuluculuk yapma gibi araçlara başvurulmakla birlikte (Georgeon, 2006: 216), aşiretlerle Sultan arasındaki ilişki esas itibariyle askerî bir nitelik taşıyordu. Bu ilişkinin kurulmasında II. Abdülhamid'in ve Yıldız Sarayı'nın korunmasından sorumlu saray muhafızları (tüfenkçiler alayı) özel bir rol oynamıştı. İlk olarak Sultan Abdülaziz tarafından kurulan ve II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından sonra mevcudu önemli ölçüde arttırılan muhafız teşkilatı, farklı etnik kökenlerden gelen askerlerden oluşsa da, Arnavutlar hem asker sayısı hem de komuta kademesindeki ağırlıkları açısından teşkilattaki en önemli grubu oluşturuyordu. Muhafızların komutası Abdülhamid'in yakın maiyetinde yer alan Arnavut Tahir Paşa'ya verilmiş, Kosova vilayeti Arnavut muhafızların toplandığı ana kaynak haline gelmişti (Gawrych, 2016: 85). Aynı zamanda başkenti korumakla görevli İkinci Kolordu'da da çok sayıda Arnavut asker ve subay görevlendirilmişti (Georgeon, 2006: 216). Arnavut muhafızlar sarayda büyük itibar gördükleri gibi yüksek maaş alıyor ve

memleketlerindeki aileleri ve yakınları da muhafızlara sağlanan ‘‘nimetlerden’’ faydalandırılıyordu. Tahsin Paşa’nın (2008: 66) aktardığına göre, II. Abdülhamid bu sayede ‘‘Arnavutluk’ta kendine sadık ve her emrini infaza hazır bir teşkilât vücuda getirmiş olduğu’’na inanıyordu.

İstibdat rejiminin Osmanlı iktidar bloğunun taşradaki konsolidasyonu açısından attığı en cüretkâr ve siyasal çatışma dinamikleri üzerindeki sonuçları itibariyle en belirleyici adım, Doğu Anadolu’da Hamidiye Alayları adıyla bilinen, esasen Kürt aşiret güçlerinden kurulan özel birliklerin oluşturulmasıydı. 1890 yılında, Dördüncü Ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa tarafından kurulmaya başlanan ve 1891 yılında, ilk nizamnamelerine kavuşan Hamidiye Alayları’nın (Asakir-i Hamidiye ya da Süvâri Aşâir Alayları) Türkmen, Karakalpak, Kürt ve Arap aşiretlerinden teşkil edilmesi öngörülmüş ve kısa bir süre içerisinde başta Erzurum-Van arasındaki Rusya sınırına yakın bölgeyle Mardin-Urfa arasındaki arazinin kuzey kesiminde yaşayan aşiretlerden olmak üzere 36 alay kurulmuş, 1895 yılına gelindiğinde, bu sayı 56’ya yükselmişti (Kodaman, 1987: 36, 38-39). Yapılan düzenlemeye göre, Hamidiye aşiretleri kendi reislerinin komutasında askerlik yaparak zorunlu askerlik görevini yerine getirmiş kabul ediliyor ve vergiden muaf tutuluyorlardı. Silahları ve sancakları devlet tarafından verilen alay mensupları, görev yaptıkları süre boyunca kendi yerel üniformalarını giyiyor, hayvan ve eğer takımlarını kendileri tedarik ediyorlardı. Alay mensuplarının askeri eğitimleri ise, tarım üretiminin zarar görmemesi ve aşiretlerin iktisadi faaliyetlerini sürdürebilmeleri için yılda bir kez, uygun bir mevsimde gerçekleştiriliyordu.[8]

Hamidiye Alayları, İstibdat rejimi açısından birden fazla işlev yerine getiriyordu. Öncelikle, Doğu Anadolu’daki Kürt aşiretlerini kolektif sömürü mekanizmalarına tâbi kılma yönündeki başarısız çabaların ardından, verilen imtiyazlar karşılığında bu aşiretlerin denetimindeki şiddet araçlarının devletin askerî aygıtına eklemlenmesi amaçlanmıştı. Merkezî hükümet halihazırda vergilendirmekte ve silahsızlandırmakta zorlandığı aşiret nüfusuna

[8] Hamidiye Alayları’na dahil olmayan aşiret mensupları, ‘‘ahzı asker kanunnâmesi ahkâmına tabi olup, hiçbir hal ve surette bunların kuvve-i umumiyeden hariç kalmasına mesağ gösterilmeyecek’’ti. Nizamname’de yer alan bu hükümle aşiretlerin Hamidiye Alayları’na katılması teşvik edilmişti. ‘‘Tensikat-ı askeriye cümlesinden olarak Hamidiye Süvari Alayları’na dair Kanunnâme’’den aktaran Kodaman (1987: 35).

bu alanda imtiyaz tanıyarak, aşiretlerin denetimindeki şiddet araçlarını kendi stratejik öncelikleri doğrultusunda seferber etmeyi tercih etmişti. Bu tercih kuşkusuz Doğu Anadolu'nun 93 Harbi'nin ardından artan stratejik öneminden ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ve İngiltere'nin yarattığı jeopolitik tehdit karşısındaki güvenlik kaygısından kaynaklanıyordu (Karademir, 2014: 180). Daha önceki Osmanlı-Rus ve Osmanlı-İran savaşlarında sık sık görüldüğü üzere, emir komuta zincirine riayet etmemeleri, savaş alanını terk ederek yağmaya girişmeleri ve zaman zaman Osmanlı kuvvetlerinin karşısında yer almaları nedeniyle güvenilmez addedilen başıbozuk aşiret birlikleri yerine, komutanları Osmanlı devleti tarafından eğitilen, düzenli ordu tarafından sıkı bir gözetim altında tutulan, nizami orduya daha iyi eklemlenmiş ve her şeyden önemlisi Sultana kişisel sadakat bağlarıyla bağlı bir askerî güç yaratılması hedeflenmişti.

Bununla birlikte, Hamidiye Alayları'nın esas kullanıldığı alan, Rusya ve İngiltere'den gelen reform taleplerinin gerekçesini oluşturan Vilayet-i Sitte'deki Ermeni huzursuzluğunun bastırılması oldu. Karademir'e (2014: 185) göre, ''kurulduktan çok kısa bir süre sonra neredeyse sadece Ermeni komitacılığıyla mücadele eden bir örgüte dönüşen'' Hamidiye Alayları'nın haritadaki dağılımları, ''bir Rus-Ermeni fesadı olduğuna inanılan tehdidi kontrol altına alma ve yoğunlaşan devrimci faaliyetleri bastırma arzusu arasında bir bağlantı olduğunu somut biçimde ortaya koyu''yordu (Klein, 2013: 50). Hamidiye Alayları, özellikle Ermeni devrimci partilerinin kurulmasının ardından, Vilayet-i Sitte'deki Ermeni nüfusun Kürt, Türk ve Çerkeslerin saldırılarına karşı savunulmasını amaçlayan gerilla faaliyetlerinin bastırılması için seferber edildiler (Deringil, 2015: 53). Bununla birlikte, alayların kuruluşundan önceki dönemde söz konusu faaliyetlerinin çapının sınırlı olduğu ve bizatihi alayların Ermeni nüfusa yönelik zamanla sistematik hale gelen saldırılarının Ermeni devrimci komitelerinin bölgedeki faaliyetlerine zemin teşkil ettiği göz önüne alındığında (Gölbaşı, 2015a: 143-144), Hamidiye Alayları'nın Ermeni komitelerinin faaliyetlerinin engellenmesinden sorumlu bir sınır ve iç güvenlik milisi olmanın ötesinde, bir bütün olarak bölgedeki Ermeni nüfusun demografik, iktisadi ve siyasi gücünü kırmaya yönelik bir kuvvet olarak kullanıldığı, bir başka deyişle esas hedefin devrimci örgütlerin faaliyetlerinden ziyade, giderek olgunlaşmakta olan devrimci bir dinamiğin şiddet yoluyla bastırılması olduğu söylenebilir. Bu çerçevede, özellikle Arazî Kanunnamesi'nin çıkarılmasının ardından başlayan kentli eşraf, ağalar, şeyhler ve aşiret reislerinden oluşan mülk sahiplerinin geniş

topraklara el koyarak doğrudan üreticileri mülksüzleştirdikleri süreç, Hamidiye Alayları'nın kurulmasıyla birlikte yeni bir evreye girdi. ''Merkezî hükümet Ermeni ve Kürt köylülerin topraklarını gasp etmeleri için Hamidiye reislerinin elini serbest bırak[tı], bunun uzun vadeli sonucu, giderek daha şüpheli görünen Ermeni unsurunun mülksüzleşmesi'' oldu (Klein, 2013: 21). Özellikle vergi toplanmasında Hamidiye aşiretlerine sağlanan ayrıcalıklar ve hukukî korumayla tedrici fakat sürekli bir nitelik kazanan bu süreç, 1895-1896 yıllarında Ermeni nüfusu hedef alan geniş çaplı mezhepçi şiddet ve takip eden kitlesel göçlerle birlikte bölgedeki demografik ve toplumsal yapıda köklü bir dönüşüme yol açtı (Gölbaşı, 2015b: 171; Özbek, 2009).

Hamidiye Alayları'nın kuruluşunun bir diğer sonucu da bölgedeki yerel iktidar bloğunun iç dengelerinin yeniden şekillenmesiydi. Tanzimat'la birlikte mirliklerin tasfiye edilmesi, daha öncesinde büyük mir aileleri tarafından yönetilen küçük aşiretlerin bağımsız bir şekilde hareket etmeye başlamasına neden olmuş, mirliklerin yerine geçebilecek istikrarlı bir yerel idarenin kurulamaması dolayısıyla çok sayıda aşiretin birbirleriyle, doğrudan üreticilerle ve kentli eşrafla çatıştığı bir ortam oluşmuştu. Süreklileşmiş bir yağma ekonomisine dayanan bu ortamda şeyh aileleri aşiretler üzerindeki otoritelerini giderek güçlendirmiş ve Şeyh Ubeydullah örneğinde olduğu gibi, devlet tarafından da bu konumları resmen kabul edilmişti. Hamidiye Alayları'nın kurulması, Kürt aşiret reisleriyle devlet arasında, şeyhlerin aracılığını gerektirmeyen daha doğrudan bir ilişki kurulmasını sağladı (Sasuni, 1992:174). Bununla birlikte verilen imtiyazlar sayesinde alaylara dahil olan aşiretler, diğer aşiretler karşısında hem statüleri hem de kontrol ettikleri şiddet araçları açısından orantısız bir güce kavuştular. Aşiretler arası güç dengesinde yaşanan bu değişim, beraberinde çatışmaları da getiren yeni rekabet, hiyerarşi ve tâbiiyet ilişkilerinin doğmasına neden oldu. Aynı zamanda, şiddet araçlarına erişimi kısıtlı kentli eşrafın da bizatihi devlet tarafından korunan ve kollanan Hamidiye aşiretleri karşısında ve dolayısıyla doğrudan üreticiler üzerinde sahip olduğu güç de zamanla aşındı. Böylece, Hamidiye Alayları, hem mülk sahipleriyle doğrudan üreticiler arasında hem de iktidar bloğu içinde, etkileri devlet oluşumunun müteakip evreleri üzerinde de hissedilecek yeni çatışma dinamiklerinin ortaya çıkmasına yol açtı.

İstibdat rejiminin Hamidiye Alayları'nda cisimleşen iktidar bloğunun yeniden şekillendirilmesine yönelik strateji, kendisinden

önceki Tanzimat ve kendisinden sonraki Meşrutiyet rejimlerinin iktidar bloğu stratejileriyle önemli bir farklılık arz ediyordu. Tanzimat döneminde iktidar bloğunun kişisel iktidar alanlarından ve politik birikim mekanizmalarına sahip olmaktan vazgeçmeye ve devletin bunlar üzerindeki tekelini kabul etmeye hazır, sermaye birikimine yönelebilecek toprak sahibi eşrafın lehine olacak şekilde tesisi hedeflenmişti. Yeni rejim, geleneksel imtiyazlarına dayanarak zorunlu askerlik ve genel vergi uygulamalarının dışında kalmaya çalışan soy temelli topluluklara ve liderliklerine, gerektiğinde zor kullanılarak kabul ettirilmeye çalışılmıştı. Dahası, Osmanlı toplumunda Müslümanlar ile gayr-i Müslimler arasında bulunan kategorik eşitsizliklere dayalı hiyerarşik ilişkiyi sarsacak şekilde, mezhepler arasında eşitliğe dayanan Osmanlıcılık siyasetiyle de uyumlu olarak, iktidar bloğunda gayr-i Müslim unsurlara da belirli bir yer açılmasına yönelik düzenlemeler gerçekleştirilmişti.

Sonuç

II. Abdülhamid döneminin, daha otokratik bir siyasi yapı ve daha İslami bir siyasal söylem açısından kendine özgün bir karaktere sahip olmakla birlikte, aslında kendisinden önceki Tanzimat rejimiyle temelleri atılan ve kendisinden sonraki Meşrutiyet ve Cumhuriyet rejimleriyle derinleşecek, sürekliliğin damga vurduğu bir ‘‘modernleşme’’ süreci çerçevesinde anlaşılması gerektiği fikri, büyük oranda Osmanlı-Türk tarihyazımına damgasını vurmuş güçlü devlet geleneği tezinden beslenmiştir. Modernleşme kuramı, bağımlılık okulu (ve dünya-sistemi kuramı) ve post-kolonyal kuram gibi birbirilerinden çok farklı düşünsel geleneklerin Osmanlı tarihyazımındaki yansımalarının kesişiminde yer alan bu tez, bir yandan siyasi, iktisadi ve kültürel dönüşümlerin faili olarak toplumsal sınıflardan özerk bir ‘‘güçlü’’ devletin, diğer yandansa Osmanlı devletinin kuruluşundan günümüze uzanan bir ‘‘geleneğin’’ varlığına atıfta bulunur. Osmanlı İmparatorluğu’nda siyasal rejimler ile eş kurucu bir ilişki içinde olan siyasal çatışmalar, bu tezin şekillendirdiği anlatılarda sınıfsal içeriklerinden arındırılarak devlet ile toplum arasındaki kadim çelişkinin türevleri olarak görülür. Modernleşme, periferileşme ya da kolonizasyon merkezli bu anlatılara göre, Tanzimat’tan İstibdat’a, oradan da II. Meşrutiyet üzerinden Cumhuriyet’e uzanan devlet oluşumunun farklı evreleri, devlet iktidarını elinde tutan seçkinler marifetiyle hedefine doğru ilerler.

Oysa bu makalede de gösterilmeye çalışıldığı üzere, II. Abdülhamid dönemi, devlet oluşumunun kendisinden önceki ve sonraki evreleriyle, toplumsal sınıfların karşılıklı konumlanışları ve özellikle de mülk sahibi sınıfların devletle olan ilişkilerinin yeniden şekillendirilmesi açısından, siyasal çatışma dinamiklerini de etkileyecek bir kopuşla tanımlanabilir. İstibdat rejimi 1871-1881 krizinin ardından, toplumdaki devrimci dinamiklerin bastırılması ve mülk sahibi sınıfların iktidarının güçlendirilmesine dayanan karşı devrim programı çerçevesinde, özellikle 93 Harbi'nin ardından dağılmış bulunan iktidar bloğunu yeniden tesis etmeye yönelik, kendisinden önceki rejimden büyük oranda farklılaşan stratejiler geliştirmiştir. Bu dönemde mülk sahibi sınıflar arasındaki birlik ve hiyerarşinin sağlanması, politik birikim araçlarına yatırım yapmış mülk sahiplerinin iktidar bloğu içindeki konumlarının güçlendirilmesi ve yükselme talepleriyle iktidar bloğunu istikrarsızlaştıran kesimlerin zayıflatılması için bir dizi ideolojik ve cebri araca başvurulmuştur. Bu çerçevede, gayr-i şahsi iktidar alanlarının daraltılması ya da tasfiye edilmesi, sermaye birikimine ket vurma ihtimali olsa bile ekonomi dışı zora dayalı sömürü biçimlerinin önünün açılması ya da şahsi iktidar ilişkileri tahkim edilmesiyle sonuçlanacak adımlar atmaktan çekinilmemiştir. Başta Arap, Kürt ve Arnavutlar olmak üzere gayr-i Türk Müslüman anasırın devletle olan bağlarının sıkılaştırılması için İslam dini ve Halifelik kurumu etkin bir şekilde kullanılırken, bu toplulukların içindeki aşiret reisleri, büyük eşraf aileleri ve tarikat şeyhleri gibi geleneksel ileri gelenlere iktidar bloğu içinde önemli bir yer açılmıştır. Bu kişi ve aileler bir yandan devletin askerî ve sivil bürokratik kadroları içinde kendilerinde daha fazla yer bulmuş, diğer yandan da tasarruf ya da mülkiyetlerindeki başlıca üretim aracı olan toprağı gerektiğinde zora başvurarak genişletme imkânına kavuşmuştur. Tanzimat döneminde vergi ve zorunlu askerlik alanlarındaki imtiyazları büyük oranda tırpanlanmış olan soy temelli topluluklar da bu imtiyazlara yeniden kavuşmalarının karşılığında, Osmanlı toplumundaki devrimci dinamiklerin bastırılmasında özel bir işlev üstlenmiştir.

İstibdat rejiminin dayandığı bu stratejik program, yalnızca 1882-1908 yılları arasında başta Makedonya ve Ermeni sorunları olmak üzere yeni çatışma dinamiklerinin ortaya çıkmasına ve var olanların derinleşmesine ve dolayısıyla İmparatorluğa yönelik dış baskı ve müdahalelerin artmasına zemin teşkil etmekle kalmamış, aynı zamanda kendi sonunu getirecek yeni bir devrimci mayalanmanın tohumlarını da atmıştır. Bu tohumların

filizlenmesinin bir ürünü olan 1908 Devrimi ve devrimi takip eden Meşrutiyet rejimiyse, gayr-i şahsi iktidar karşısında kişisel iktidar alanlarının tasfiyesi, eşit yurttaşlık temeline yaslanan yeni bir siyasal toplum kurulması ve gerek cemaatlere gerekse soy temelli topluluklara tanınmış imtiyazların kaldırılmasına dayanan kendi radikal programını uygulamaya koyarken, kendisini İstibdat rejimi altında kökleşmiş mülkiyet ilişkilerinin ve kategorik eşitsizliklere dayanan siyasal hiyerarşilerin prangasına vurulmuş halde bulmuştur. İmparatorluğun ölüm kalım mücadelesine girmekte olduğu bir dönemde bu pranga, başta Makedonya ve Doğu Anadolu'daki toprak sorunları olmak üzere, kangrenleşme eğilimindeki toplumsal sorunlara radikal çözümler getirilmesinin önünde aşılması güç bir engel oluşturmuştur. Bu açıdan İstibdat rejiminin stratejileri, yalnızca Osmanlı toplumunda 1871-81 krizi sırasında açığa çıkmış devrimci enerjinin baskılanmasını sağlamakla kalmamış, bu enerjinin bir kez daha kuvveden fiile geçtiği 1908 sonrasının kaderi üzerinde de belirleyici olmuştur.

Kaynakça

Abu-manneh, Butrus (1973), ''Sultan Abdülhamid II and the Sharifs of Mecca (1880-1900)'', *Asian and African Studies*, 9 (1), s. 1-23.

Akarlı, Engin Deniz (1986), ''Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System'', Kushner, David (Der.), *Palestine in the Late Ottoman Period,* (Leiden: Brill): s. 74–89.

Akarlı, Engin Deniz (1979), ''Friction and Discord Within the Ottoman Government Under Abdulhamid II (1876-1909)'', *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 7, s. 3-26.

Akarlı, Engin Deniz (2006), ''The Tangled Ends of an Empire: Ottoman Encounters with the West and Problems of Westernization- an Overwiev'', *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East,* 26 (3), s. 353-366.

Akarlı, Engin Deniz (1976), *The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions*, Yayımlanmamış Doktora Tezi (Princeton: Princeton University).

Akyıldız, Ali (2004), *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, (İstanbul: İletişim).

Berkes, Niyazi (2002), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Çev. Ahmet Kuyaş), (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).

Bouquet, Olivier (2016), *Sultanın Paşaları (1839-1909)*, (Çev. Devrim Çetinkasap), (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları). 2016.

Buzpınar, Tufan (2016), *Hilafet ve Saltanat, II. Abdülhamid Dönemi'nde Halifelik ve Araplar*, (İstanbul: Alfa).

Clayer, Nathalie (2013), *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri*, (Çev. Ali Berktay), (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).

Corrigan, Philip ve Sayer, Derek (1985), *The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution,* (Oxford ve New York: Blackwell).

Çelik, Fatma Eda (2017), *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne: ''Kişisel İktidar''dan ''Gayri Şahsi İktidar''a*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, (Ankara: Ankara Üniversitesi).

Çetinsaya, Gökhan (2005), ''Din, Reform ve Statüko: II. Abdülhamid Dönemine Bir Bakış (1876-1909)'', *Osmanlı Medeniyeti, Siyaset, İktisat, Sanat*, Der. Coşkun Çakır, İstanbul, Klasik, s. 125-148.

Çetinsaya, Gökhan (2016), ''II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi'', *Osmanlı Araştırmaları*, 57, s. 353-409.

Deringil, Selim (2003), '''They Live in a State of Nomadism and Savagery': The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate'', *Comparative Studies in Society and History*, 45 (2), s. 311-342.

Deringil, Selim, ''Abdülhamid Döneminde Ermeni Meselesi,'' *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım*, Der. Fikret Adanır ve Oktay Özel, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s. 95-108.

Deringil, Selim (1991), ''Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Geleneğin İcadı', 'Muhayyel Cemaat' ('Tasarımlanmış Topluluk') ve Pan-İslâmizm'', *Toplum ve Bilim*, 54, s. 47-64.

Deringil, Selim (2014), *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi*, (Çev. Gül Çağalı Güven), (İstanbul: Doğan).

Duguid, Stephen (1973), ''The Politics of Unity: Hamidean Policy in Eastern Anatolia'', *Middle Eastern Studies,* 9 (2), s. 139-155.

Eldem, Edhem (2019), ‘‘2018’de Sultan II. Abdülhamid’’, *Tarih ve Toplum*, 301, s. 22-26.

Freierson, Elizabeth B. (1995), ‘‘Unimagined Communities: Women and Education in the Late Ottolam Empire 1876-1909’’, *Critical Matrix*, 9 (2), s. 55-90.

Emiroğlu, Kudret (2015), *Kısa Osmanlı-Türkiye Tarihi*, (İstanbul: İletişim).

Emrence, Cem (2016), *Osmanlı Ortadoğu'sunu Yeniden Düşünmek*, (Çev. Gül Çağalı Güven), (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları).

Ergut, Ferdan (2004), *Modern Devlet ve Polis, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, (İstanbul: İletişim).

Evered, Emine Ö. (2012), *Empire and Education Under the Ottomans*, (Londra, I. B. Tauris).

Findley, Carter V. (1989), ‘‘The Evolution of the System of Administration as Viewed from the Center’’, (Der.) Kushner, David, *Palestine in the Late Ottoman Period*, (Kudüs: Yad Izhak Ben-Zvi Press): 3-29.

Findley, Carter V. (1980), *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, (Princeton: Princeton University Press).

Findley, Carter V. (2010), *Turkey, Islam, Nationalism, Modernity*, (New Heaven: Yale UP).

Fortna, Benjamin (2000), ‘‘Islamic Morality in Late Ottoman ‘Secular’ School’’, *International Journal of Middle East Studies*, 32 (3), s. 369-393.

Fortna, Benjamin (2008), ‘‘The reign of Abdülhamid II’’, Kasaba, Reşat (Der.), *The Cambridge History of Turkey IV*, (New York: Cambridge University Press): 38-61.

Fortna, Benjamin (2005), *Mekteb-i Humayûn: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, (Çev. Pınar Sıral), (İstanbul: İletişim).

Gawrych, George W. (2016), *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913*, (Londra: I.B. Tauris).

Georgeon, François (2006), *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktay), (İstanbul: Homer Kitabevi).

Gölbaşı, Edip (2015a), "1895-1896 Katliamları: Doğu Vilayetlerinde Cemaatler Arası 'Şiddet İklimi' ve Ermeni Karşıtı Ayaklanmalar", (Der.) Özel, Oktay ve Adanır, Fikret, *1915: Siyaset, Tehcir ve Soykırım*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları): 140-163.

Gölbaşı, Edip (2015b), ''Hamidiye Alayları: Bir Değerlendirme,'' Özel, Oktay ve Adanır, Fikret (Der.), *1915: Siyaset, Tehcir ve Soykırım*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları): 164-175.

Hanioğlu, M. Şükrü (2008), *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, (Princeton ve Oxford: Princeton University Press).

Karademir, Nihat (2014), *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, (İstanbul: Nûbihar).

Karal, Enver Ziya (2000), *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

Karpat, Kemal H. (2006), *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, (Çev. Dilek Özdemir), (Ankara: İmge).

Karpat, Kemal H. (2005), *İslam'ın Siyasallaşması*, (Çev. Şiar Yalçın), (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).

Kırmızı, Abüdlhamit (2007), *Abdülhamid'in Valileri*, (İstanbul: Klasik).

Klein, Janet (2013), *Hamidiye Alayları, İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, (Çev. Renan Akman), (İstanbul: İletişim).

Kodaman, Bayram (1987), *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları).

Kuehn, Thomas (2011), *Empire, Islam, and Politics of Difference, Ottoman Rule in Yemen, 1849–1919*, (Leiden: Brill).

McMeekin, Sean (2019), *Osmanlı'da Son Fasıl*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), (İstanbul, Yapı Kredi Yayınları).

Minawi, Mostafa (2011), *Lines in the Sand: The Ottoman Empire's Policies of Expansion and Consolidation on its African and Arabian Frontiers (1882–1902)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, (New York: New York University).

Moreau, Odile (2010), *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askeri ''Yeni Düzen''in İnsanları ve Fikirleri 1826-1924*, (Çev. Işık Ergüden), (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).

Ortaylı, İlber (2008), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, (Ankara: Cedit Neşriyat).

Özbek, Nadir (2004), ‘‘Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme,’’ *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2, (1), s. 71-90.

Özbek, Nadir (2009), ‘‘‘Anadolu Islahatı,’ ‘Ermeni Sorunu’ ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908*’’, Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 9, s. 59-85.

Özbek, Nadir (2019), ‘‘‘İstisna Hali’: ‘Devletsiz’, ‘Abdülhamidsiz’ Osmanlı Türkiye Tarihi Yazmanın İmkânları’’, *Toplumsal Tarih*, 301, s. 46-53.

Özbek, Nadir (2013), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet*, (İstanbul: İletişim).

Rogan, Eugene L., ‘‘Aşiret Mektebi: Abdülhamid II’s School for Tribes (1892-1907)’’, *International Journal of Middle Eastern Studies*, 28 (1), s. 83-107.

Sasuni, Garo (1992), *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy’dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, (Çev. B. Zartaryan ve M. Yetkin), (İstanbul: Med Yayınevi).

Shaw, Stanford (1994), ‘‘Sultan Abdulhamid II: Last Man of Tanzimat’’, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi): s. 179-197.

Somel, Selçuk Akşin (1999/2000), ‘‘Osmanlı Modernleşme Döneminde Periferik Nüfus Grupları’’, *Toplum ve Bilim*, 83, s. 178-199.

Tahsin Paşa (2008), *Abdülhamit, Yıldız Hatıraları*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).

Tanör, Bülent (2002), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).

Weber, Stefan (2009), *Damascus, Ottoman Modernity and Urban Transformation (1808-1918)*, (Kopenhag: Aarhus University Press).

Yasamee, Feroze A. K. (2018), *Abdülhamid’in Dış Politikası*, (Çev. Y. Selman İnanç), (Kronik: İstanbul).

Yılmaz, İlkay (2014), *Serseri, Anarşist ve Fesadın Peşinde, II. Abdülhamid Dönemi Güvenlik Politikaları Ekseninde Mürur Tezkereleri, Pasaportlar ve Otel Kayıtları*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).

Yosmaoğlu, İpek (2003), ‘‘Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913’’, *The Turkish Studies Association Journal*, 23 (1-2), s. 15-49.